

महात्मा गांधींचे सत्य व अहिंसेसंबंधी विचार

प्रा.डॉ.पी.आर.फराकटे, इतिहास विभागप्रमुख,सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड,
ता.कागल, जि.कोल्हापूर.

१) प्रस्तावना:

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे पुर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे आहे. त्यांचा जन्म २ आक्टो १९६९ रोजी गुजरातमधील पोरबंदर येथे झाला. त्यांचे प्राथमिक शिक्षण राजकोट येथे झाले. तर इंग्लंडमध्ये उच्च शिक्षण घेऊन ते बॅरिस्टर झाले. भारतात येऊन वकीली व्यवसाय चालू केला पण यश आले नाही. १८९३ ला मुस्लिम फर्मच्या वतीने खटला चालवण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेत गेले. तेथे भारतीय नागरिकांवर चाललेल्या अन्यायाच्या प्रतिकारासाठी सत्याग्रह ही चळवळ प्रथम सुरू करून त्याचे नेतृत्व केले. २० वर्षे दक्षिण आफ्रिकेमध्ये राहून अहिंसात्मक मार्गाने आफ्रिकन सरकारला प्रतिकार करून हिंदी लोकांना न्याय मिळवून दिला.

अहिंसा म्हणजे अपार प्रेम व ते व्यक्त होण्याचे साधन म्हणजे जनसेवा. जनसेवेचे परिस्थितीप्राप्त स्वरूप म्हणजे राजकारण. आखिल मानव जातीसी ऐक्यसाधल्याशिवाय मी अध्यात्मिक जीवन जगू शकत नाही. असे दिसून आल्यामुळेच मला राजकारणात भाग घ्यावा लागला असे गांधींचे मत होते. कोणत्याही देशाची पिळवणूक किंवा अवनती करून भारताला स्वातंत्र्य नको. जर भारताला स्वातंत्र्य दिल्यामुळे इंग्लंड देश नामशेष होणार असेल तर मला भारताचे स्वातंत्र्य नको. भारताला स्वातंत्र्य अशा कारणासाठी दयावे आहे की या देशापासून इतर देशांना काही शिकता यावे. माऊंट बॅटन योजनेनुसार हिंदुस्थानचे भारत व पाकिस्तान असे दोन देश निर्माण झाले. गांधीजींच्या इच्छेविरुद्ध भारत दुभंगला फाळणीनंतर दोन्ही देशात दंगली निर्माण झाल्यामुळे गांधी अस्वस्थ झाले ते दंगलीत सापडलेल्यांची सेवा करण्यात मग्न होते. अशावेळी नथुराम गोंडसे नामक एका हिंदुत्ववादयाने ३० जानेवारी १९४८ रोजी गोळ्या झाडून एका महामानवाची (गांधीजींची) हत्या केली.

२) गांधीजींच्यावर पडलेला प्रभाव:

गांधीजी एक आदर्शवादी, अध्यात्मवादी असे महान पुरूष होते. त्यांच्यावर लहानपणापासून अनेक राजकीय विचारवंतांचा, धार्मिक ग्रंथांचा प्रभाव पडलेला होता. जॉन रस्किन, थोरो, टॉलस्टॉय अशा विचारवंतांच्या विचारांचा प्रभाव गांधीजींच्यावर पडलेला होता. तसेच हिंदुस्तानातील — भगवतगीता, रामायण, महाभारत, बायबल, बौध्द धर्मातील ग्रंथ यांचा प्रभाव गांधीजींच्यावर पडलेला होता.

१) गांधीजींच्यावर 'गीता' या हिंदुधर्मातील ग्रंथाचा सर्वात जास्त परिणाम झाला. गांधीजींनी गीतेला आपले मार्गदर्शक मानले होते.

२) धर्म आणि ईश्वर हे विचार त्यांना रामायण, महाभारत व बौध्द वाङ्मयामध्ये सापडले.

३) अहिंसेची शिकवण त्यांना बायबल ग्रंथाच्या वाचनाने मिळाली. येशु ख्रिस्ताने सांगितलेली वचने गांधींनी पुर्णपणे आत्मसात केली. त्यांच्या धार्मिक विचारांवर ख्रिश्चन धर्मातील 'नॉन कन्फॉर्मिस्ट' संप्रदायांचा प्रभाव अधिक दिसून येतो.

४) जॉन रस्कीन यांच्या 'Unto this last' या पुस्तकाचा प्रभाव गांधीजींच्या विचारावर झाला. गांधीजींनी सर्वोदयाची कल्पना जॉन रस्कीन यांच्या पुस्तकातून घेतली.

५) थोरो यांच्या Duty of civil Disobedience या निबंधाच्या प्रभावामुळेच दक्षिण आफ्रिकेतील लढा यशस्वी झाला.

६) टॉलस्टॉय यांच्या the kingdom of god is within you आणि what to do ग्रंथामध्येच त्यांना सत्य, अहिंसा, सविनय, कायदेभंग इ गोष्टी शिकता आल्या.

गांधीजींचे जे जीवनकार्य पुढे घडले त्या जीवनाची वैचारिक बैठक वरील ग्रंथाच्या आधारे तयार झाली. तसेच देशातील दारिद्र्य, पारतंत्र्य यांचा परिणामही त्यांच्यावर झाला. त्यामुळेच त्यांचे विचार कृतीत उतरले. गांधींनी आपले नैतिक, अध्यात्मिक आणि राजकीय विचार हरिजन आणि यंग इंडिया या वृत्तपत्रातून प्रसिध्द केले.

३) गांधीजींच्या भारतातील अनेक चळवळींचा आढावा:

महात्मागांधी दक्षिण आफ्रिकेतून २० वर्षांनंतर १९१४ साली भारतात परत आले. भारतात त्यांनी जनजागृतीचे कार्य सुरू केले. याच वेळी बिहारच्या शेतकऱ्यांवर होणारा जुलूम त्यांनी दुर केला. १) दक्षिण आफ्रिकेतून भारतात परत आल्यानंतर १९१९ साली खिलाफत चळवळीला पाठींबा

दिला. १९२१ मध्ये रौलट ॲक्ट व जालीयनवाला बाग प्रकरणी सरकार विरुद्ध अहिंसात्मक पध्दतीने अंदोलन करून भारतीय जनतेत नवचैतन्य निर्माण केले.

२) दुसरी चळवळ १९२७ साली असहकाराच्या स्वरूपात सुरू केली सायमन कमिशन विरुद्ध निदर्शने घडवून आपली आणि संपुर्ण स्वराज्याची मागणी केली.

३) १९३० साली संपूर्ण देशभर सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली. याच वेळी गांधी – आयर्विन करार झाला आणि गांधीजी दुसऱ्या गोलमेज परिषदेसाठी इंग्लंडला गेले. १९३२ ला जातीय निवाडा झाला त्याविरुद्ध गांधींनी उपोषणाचा मार्ग स्विकारला. हिंदु आणि मुसलमानातील दंगल थांबविण्यासाठी २१ दिवसांचे उपोषण केले.

४) १९४२ ला गांधींनी चलेजाव चळवळ सुरू केली. गांधींना अटक झाली तेव्हा संपुर्ण भारतभर राष्ट्रीय जागृती झाली त्यामुळे गांधीजींचा आदेश ते तुरूंगात असतानादेखील जनता मानत होती. या अंदोलनामुळे ब्रिटिश सत्ता खिळखिळी झाली. जनतेमध्ये असंतोष वाढीला लागला. कॅबिनेट योजना स्विकारण्यात आली आणि कॉंग्रेसचे सरकार सत्तेवर आले आणि लॉर्ड माऊंटबॅटन योजनेनुसार हिंदुस्थानचे भारत व पाकिस्थान असे दोन देश निर्माण झाले.

४)गांधींचे सत्य व अहिंसावादी विचार:

गांधीजींना सत्य, अहिंसा आणि सत्याग्रह हे शब्द प्राचीन ग्रंथांमध्ये सापडले. प्राचीनकाळी हे विचार केवळ कल्पना म्हणून स्विकारले होते पण गांधींनी हे विचार प्रत्यक्ष आचरणात आणून राजकारणामध्ये त्यांचा वापर केला. हे विचार त्यांनी वास्तवामध्ये आणले. केवळ त्यांनी आचरणात आणले नाहीत तर संपूर्ण जगाला त्यांचे महत्व पटवून दिले.

‘अन्यायाला प्रतिकार करू नका’ या येशु ख्रिस्ताच्या तत्वाच्या पलीकडे जाऊन ‘अन्यायालाप्रतिकार अहिंसेने अवश्य करा’. असा त्यांनी आदेश दिला होता. व्यक्तिची आंतरिक सुधारणा झाली की समाजाची सुधारणा आपोआप होते. साधी रहाणी, ब्रह्मचर्य व श्रमप्रतिष्ठा या गुणानी व्यक्तिचा विकास होतो. गांधीजींच्या सर्व चळवळी या विवेकावर, संयमावर आणि निग्रहावर आधारलेल्या होत्या. गांधींनी अध्यात्मकवादी असल्याने इश्वराची ओळख जनसेवेने होईल म्हणून त्यांनी राजकारणाच्या आधारे सेवाधर्माचा स्विकार केला. त्यांची राजकीय तत्वे व कृती सत्य, अहिंसा, प्रेम यावर आधारित होती. त्यांनी आत्मबलाचे एक नवे तत्व शोधून काढले ते म्हणजे –

मानवी संघर्ष मिठवण्यासाठी जेथे शस्त्रबल व बुद्धीबल अपूरे पडते तेथे गांधींनी आत्मबल उभे केले. त्यांनी ब्रिटीशाना, भारतीयानास्वातंत्र्य देणे आवश्यक आहे. ही गोष्ट बुद्धीवादाने पटवून दिली होती.

व्देषाला प्रेमाने व हिंसेला अहिंसेने उत्तर देण्याचा सत्याग्रही मार्ग गांधींनी भारताला आणि त्याचबरोबर संपूर्ण जगाला दाखवून दिला होता.अहिंसेच्या धोरणामुळे लाखो लोकगांधीजींच्या चळवळीतसहभागी झाले होते असहकार, सविनय कायदेभंग यांच्या स्विकारामुळे ब्रिटीश सरकारचे शस्त्रबल अपुरे पडले होते. आणि गांधीजींचे आत्मिक बल श्रेष्ठ ठरले होते. त्यांचे असे मत होते की न्याय, स्वातंत्र्य, समता ही लोकशाहीची तत्वे अहिंसेचीच रूपे आहेत.प्रतिपक्षाचे डोके उघडण्यापेक्षा त्यांच्या डोक्यातील वाईट विचार बदलणे व त्याला आपल्या मताकडे वळवणे हे लोकशाहीचे मुख्य सूत्र आहे.

गांधींनी आपल्या तत्वज्ञानामध्ये सत्याग्रमाणेच अहिंसा या तत्वाला अतिशय महत्व दिले. सत्य आणि अहिंसा दोन्ही परस्पर पुरक आहेत. अहिंसेच्या मार्गानेच सत्य प्राप्त होते. सत्य हे साधन असून ते प्राप्त करण्यासाठी अहिंसा हे उत्तम साधन आहे. सत्य आणि अहिंसा या आत्म्याच्या दोन शक्ती आहेत म्हणून ते अहिंसेला आत्मिक शक्ती मानतात. अहिंसेची व्याख्या करताना ते म्हणतात “पृथ्वीच्या पाठीवरील वस्तुमात्राला व प्राणीमात्राला विचाराने, शब्दाने वा कृ त्याने संभवणारी दुखापत टाळणे म्हणजे अहिंसा होय”.

एखादयाला इजा करणे, ठार मारणे ही जसी हिंसा आहे तशी कोणाविषयी मनात दृष्टता बाळगणे ही देखील हिंसाच आहे. प्रत्येकाने आपल्या मनात हिंसेला थारा देऊ नये. “गांधीजींनी वीर पुरूषांची अहिंसा, दुर्बलांची अहिंसा व भिऱ्यालोकांची अहिंसा असे तीन प्रकार सांगितले आहेत”. त्यापैकी वीरपुरूषांची अहिंसा श्रेष्ठ मानून तिचा स्विकार केला होता. गांधीजींच्या मते सत्य व अहिंसा या गोष्टी केवळ वैयक्तिक आचरणाच्या बाबी म्हणून आपल्याला प्रस्थापित करावयाच्या नसून गटांनी, समाजांनी व राष्ट्रांनीही त्यांचे आचरण करावे असे गांधीजींचे मत होते.

महात्मा गांधींनी राष्ट्रपुढे एक उच्च व उदात्त आदर्श ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता. अर्थात पर्यायाने संपूर्ण जगापुढे अहिंसेचा आदर्श ठेवला. तपश्चर्या व साधेपणा या मार्गांनी त्यांनी अहिंसेचे महत्व जगाला पटवून दिले होते.

महात्मागांधी आंतरराष्ट्रवादी विचारांचे होते. त्यांचे असे मत होते की, राष्ट्राराष्ट्रामध्ये सलोख्याचे, प्रेमाचे संबंध वाढीला लागतील संघर्ष, युद्ध होणार नाही. प्रत्येक राष्ट्राने अहिंसात्मक मार्गाने दुसऱ्या राष्ट्राशी संबंध प्रस्थापित केले तर शांतता व सुव्यवस्था निर्माण होईल. देशाची आर्थिक, सामाजिक जीवन सुरळीत चालवून अहिंसा व सत्याग्रह याद्वारे सामाजिक संबंध सुधारले जातील. राष्ट्राने आपल्या नागरिकांचे व संपत्तीचे संरक्षण करण्यासाठी अहिंसात्मक मार्गाचा अवलंब केला तर अशा राष्ट्रावर आक्रमण होणारच नाही. जर परकीय आक्रमण झालेच तर अहिंसात्मक मार्गाने प्रतिकार केला पाहिजे. शस्त्रत्याग करून स्वतःला आक्रमकांच्या हाती स्वाधीन करावे म्हणजे आपोआपच आक्रमक राष्ट्राला अशा अहिंसात्मक प्रतिकारापुढे आक्रमण थांबवावे लागेल. असा आंतरराष्ट्रीय वाद देखील महात्मा गांधींनी अहिंसात्मक तत्वाने मांडला.

५) गांधींची अहिंसावादी सत्याग्रहाची साधने:

गांधींनी अन्यायाला प्रतिकार करण्यासाठी १) असहकार, २) सविनय कायदेभंग, ३) उपोषण, ४) हरताळ, ५) बहिष्कार, ६) धरणे आंदोलन या मार्गांचा अवलंब करावा असे सांगितले व स्वतः या साधनांचा अवलंब करून ब्रिटीशांना हतबल केले.

हिंसा न करता कोणत्याही प्रकारची लढाई जिंकता येते 'अत्याचार करणाऱ्यापुढे मान वाकवणार नाही पण त्यांची मानही छाटणार नाही' असा निर्धार या आंदोलनामध्ये असला पाहिजे.

६) गांधींच्या अहिंसेचा पाश्चात देशात प्रभाव:

जगतिक महासत्ता असलेल्या अमेरिकेमध्ये निग्रो नेता मार्टिन ल्युथर किंग या व्यक्तीने अमेरिकन सरकार विरुद्ध गांधींच्या अहिंसावादी धोरणाचा अवलंब करून निग्रो नागरिकांना सर्व प्रकारचे अधिकार मिळवून दिले व तसेच निग्रोना दिल्याजाणाऱ्या अन्यायकारक वागणूकीतुन मुक्तता मिळवून दिली.

दक्षिण आफ्रिकेचे अध्यक्ष नेल्सन मंडेला यांनी देखील गांधीजींच्या अहिंसावादी विचारांचा आदर्श घेऊन आफ्रिकन सरकार विरुद्ध दिर्घकाळ लढा दिला. अमेरिकेचे अध्यक्ष बराक ओबामा यांनी २०११ मध्ये भारताला भेट दिली तेव्हा प्रथम त्यांनी गांधींच्या समाधी स्थळाला भेट दिली. अमेरिकेचे अध्यक्ष बराक ओबामा यांच्या खिशातील पाकिटामध्ये महात्मा गांधींचा फोटो असणे म्हणजे गांधींच्या विचारांचा विजयच आहे.

७) गांधींचा सत्य — अहिंसेचा देशात आजही प्रभाव:

गांधींनी आपल्या सत्य — अहिंसा या शस्त्राने आपला देश ब्रिटीश साम्राज्यशाहीतून मुक्त केला. स्वातंत्र्यानंतर अस्त्रांचा वापर होईल असे वाटत नव्हते. पण प्रशासनातील भ्रष्टाचार, गैरव्यवहार, अन्याय याची चौकशी करण्यासाठी लोकपाल या अधिकाऱ्याची नेमणूक करावी या मागणीसाठी समाजसेवक आणणा हजारे यांनी १६ ऑगस्ट २०११ मध्ये गांधींच्या सत्याग्रहाचे साधन उपोषण या मार्गाने आंदोलन सुरू केले आणि देशातील लाखो तरुण, वृद्ध यांनी अहिंसात्मक पध्दतीने बंद, मोर्चे काढून पाठिंबा दिला. त्यामुळे सरकारला जनलोकपाल विधेयक पास करावे लागले. आजही देशात गांधींच्या विचारांचे अनेक आंदोलने सुरू आहेत.

निष्कर्ष: सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह ही तत्वे सामान्य माणसापासून ते विविध गट, संस्था, संघटना, राज्य, राष्ट्र अशा विविध पातळ्यांवर वापरून अन्यायाला प्रतिकार करू शकतात. अतिसंहारक शस्त्रापेक्षाही अधिक शक्ती या साधनांच्यामध्ये आहे. अखिल मानवजातीमध्ये शांतता, सुव्यवस्था व न्याय प्रस्थापित करावयाचा असेल तर गांधींच्या सत्य — अहिंसा या विचारांचा संपूर्ण जगाने स्विकार करणे आवश्यक आहे.

९) संदर्भ:

१) Mahatma Gandhi— माझे सत्याचे प्रयोग

२) Dr..R.Ghosh— महात्मा गांधी

३) प्रा.बी.बी.पाटील व —भारतीय राजकीय विचार प्रा.सौ.उर्मिला चव्हाण

४) संपादक, प्रभाकर करंदीकर— 'लोकराज्य' — १ ऑक्टो १९९४ दिवाकर ग्रंथ

५) धनंजय कीर — महात्मा गांधी

६) संपादक, अजित वरपे — 'लोकराज्य' महात्मा गांधी १२५ वी जयंती दिवाकर ग्रंथ